

ТАКТИКА І МЕТОДИКА ДОКАЗУВАННЯ В ДОСЛІДЧОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Цілі дослідчого кримінального процесу досягаються шляхом здійснення сукупності дослідчих пізнавальних дій, що мають загальний характер і виступають як універсальні засоби пізнання, які володіють ознакою ефективності незалежно від умов, в яких здійснюється пізнавальний процес, або специфіки конкретного предмета доказування.

Між тим, «будь-яка пізнавальна діяльність може бути успішною тільки тоді, коли вибір пізнавальних дій відбувається у відповідності з характеристиками (особливостями) об'єкта пізнання: завданнями дослідження; умовами, в яких пізнання відбувається» [1, с.35]. Іншими словами, особа, яка веде дослідчий процес, окрім знань про можливості сукупності дослідчих пізнавальних дій, повинна володіти також знаннями про найбільш доцільні способи (прийоми) їх застосування з урахуванням стану дослідчого провадження в певний момент часу. Мова йде про те, що суб'єкт, що веде процес, повинен враховувати обстановку, в якій відбувається процес доказування [2, с.70].

У літературі з криміналістики доволі докладно досліджено ситуації, що виникають в стадії попереднього (досудового) провадження і тому називаються слідчими. Поняття слідчої ситуації входить у предмет вивчення розділу криміналістики, що іменується «криміналістичною тактикою».

Відносно ж ситуацій, які виникають, розвиваються і припиняють своє існування в межах дослідчого кримінального процесу, слід відзначити, що дослідження їх в науці криміналістика не проводилось. У кращому випадку ці ситуації включаються до структури слідчих, але існуючих перед початком розслідування. Так, М.П.Яблоков пише: «...під слідчою ситуацією в методиці розслідування окремих видів злочинів (ситуацією розслідування) доцільно розуміти фактичне становище, що складається в певний момент розслідування або перед його початком, яке характеризує всю слідчу своєрідність даного моменту і визначається сукупністю доказової, оперативно-розшукової, процесуально-тактичної і іншої інформації, що має значення для розслідування» [3, с.138]. Такий

підхід до поняття ситуацій дослідчого провадження є невиправданим хоча б тому, що він не враховує самостійності дослідчого процесу в структурі загальної процесуальної системи, обумовленої специфікою змісту діяльності в ньому, а отже, і особливостями обстановки, в якій вказаний процес реалізується. Остання визначає особливий стан дослідчого провадження в конкретний момент, що дає підстави для виділення в кримінальному процесі дослідчих ситуацій [4, с. 31]. Виділення їх зумовлено мінливістю умов функціонування дослідчого кримінального процесу, що передбачає використання специфічних прийомів, засобів пізнання, відмінних від тих, які застосовуються в слідчому та судовому провадженнях. Застосування тих чи інших пізнавальних прийомів та засобів визначається існуванням на даний момент конкретних дослідчих ситуацій, виникнення яких пов'язане з ініціацією дослідчого кримінального процесу, тобто з одержанням органом дізнання, слідчим, прокурором або судом відомостей про скоєний чи такий, що підготовляється, злочин. Розвиток ситуацій провадження відбувається при перевірці первинних відомостей про злочини. Залежно від результатів провадження за заявами та повідомленнями дослідчі ситуації припиняють своє існування (при відмові в порушенні кримінальної справи) або ж трансформуються в слідчі (в разі порушення кримінальної справи).

Існуючи в межах дослідчого кримінального процесу, виробничі ситуації послідовно змінюють одна одну, оскільки процес досягнення істини проходить «у найрізноманітніших і нерідко таких умовах, що стрімко змінюються. Ці умови – філософи вживають термін «пізнавальна ситуація» – значною мірою впливають на хід і результати дослідчого провадження. В залежності від часу виникнення ситуацій в дослідчому процесі можна виділити два основних блоки взаємопов'язаних ситуацій. Зміст першого складають ситуації виявлення ознак злочину, а другого – ситуації пізнання ознак злочину [4, с. 32].

При дослідженні діяльності в стадії попереднього розслідування в криміналістичній літературі дано докладний аналіз ситуацій пізнання ознак злочину, результати якого можуть бути використані також при вивченні аналогічних пізнавальних ситуацій в дослідчому кримінальному процесі з урахуванням специфіки пізнавальних засобів, які використовуються в ньому. Відносно ж ситуацій виявлення ознак злочину необ-

хідно відзначити, що їх кількісна і якісна визначеність обумовлена, в першу чергу, видом ініціації, який залежить від інформаційного джерела. В залежності від джерела первинної інформації ситуації виявлення ознак злочину можуть бути поділені на ситуації, що породжуються: 1) зовнішнім; 2) внутрішнім інформаційним впливом. Перші з них обумовлені змістом завдань по прийому органом дізнання, слідчим, прокурором і судом інформації, яка існувала до її отримання одним із цих органів, поза середовищем його функціонування. До них відносяться ситуації, що виникають при прийомі заяв, повідомлень і явки з повинною. Ситуації другого виду зобов'язані своїм виникненням інформації, отриманій відповідним органом в результаті виконання притаманних йому функцій. Це ситуації безпосереднього виявлення ознак злочину.

Ситуаційна обумовленість характерна і для запобіжної діяльності, здійснюваної в дослідчому кримінальному процесі. Зміст і направленість запобіжних заходів залежать від характеру відомостей, які надійшли до органу, уповноваженого вести дослідчий процес. З цієї точки зору всі заяви (повідомлення) можна умовно поділити на три групи: а) повідомлення, які надійшли до скоєння злочину, коли є реальна можливість його попередити; б) повідомлення, які надійшли після скоєння злочину, коли можна припинити злочин (це стосується продовжуваних злочинів); в) повідомлення, які надійшли після скоєння злочину, коли втрачено можливості попередити і припинити злочин (вбивство, згвалтування і т.ін.) [5, с 30].

Залежності від характеру і повноти відомостей про діяння, викладених у джерелі первинної інформації, виникають різні ситуації вивчення ознак злочину. Суб'єкти, які проводять пізнання ознак злочину, «прагнуть відображати дійсність такою, як вона є насправді і якою цілком закономірно стає. Але закономірне становлення має тут своєю причиною і цілеспрямований вплив суб'єкта на деякі можливості, які надаються дійсності. Тому досліднику доводиться займатися виявленням, співставленням і ранжуванням за ступенем переважності існуючих і можливих альтернатив» [6, с. 16]. В такому ж порядку суб'єктом, що веде дослідчий кримінальний процес, проводиться оцінка конкретної дослідчої ситуації і вибір на цій підставі найбільш ефективного способу дії з інших варіантів поведінки, дозволеної в даних умовах нормами

кримінально-процесуального закону. Виконання цих операцій складає зміст тактичного прийому, тобто лінії поведінки службової особи, яка здійснює дослідче провадження, спрямованої на вирішення пізнавальних завдань процесу шляхом вибрання засобів, адекватних дослідчій ситуації.

Наявність в дослідчому кримінальному процесі явищ, які визначаються поняттями «дослідча ситуація» і «тактичний прийом», свідчить про необхідність теоретичних розробок тактики доказування.

Об'єктом вивчення тактики доказування в дослідчому процесі повинні стати, окрім названих, також поняття тактичної операції, тактичного рішення, організації і планування діяльності по виявленню ознак злочину та їх подальшому пізнанню.

Незважаючи на практичну значущість вивчення тактичних основ дослідчої доказової діяльності, цьому питанню в кримінально-процесуальній і криміналістичній літературі не приділяється уваги. Більше того, провідні вчені-криміналісти, визнаючи, що перевірка заяв і повідомлень про злочини «потребує певної послідовності і елементарної організації», все ж приходять до висновку, що «для цього немає потреби в розробці тактичних прийомів», оскільки «перевірка матеріалів до порушення кримінальної справи не входить до компетенції криміналістики» [7, с. 21]. Між тим, порушення законності при проведенні перевірок заяв і повідомлень про злочини значною мірою пов'язані з відсутністю чітких криміналістичних рекомендацій для організації дій правоохоронних органів. Існуючі рекомендації обмежуються переліком можливих способів перевірки [8, с. 76]. Але, як відзначав М.П. Яблоков, в ході виявлення ознак злочину і при розгляді первинних матеріалів виникають часом вельми складні ситуації, правильно зорієнтуватися в яких і вибрати оптимальні напрямки і способи дій важко без відповідних спеціальних рекомендацій [9, с. 37].

В залежності від складності ситуації суб'єкт, завданням якого є її вирішення, вибирає той чи інший тактичний прийом або ж здійснює тактичну операцію, яка, на думку В.Я.Колдіна, «може вирішувати не одне, а декілька взаємопов'язаних тактичних завдань як у стадії попереднього слідства, так і до порушення кримінальної справи» і становить собою «тактичний комплекс, який включає, окрім діяльності слідчого, прийоми

й методи оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних та інших допоміжних служб» [10, с. 370]. Різні за складністю фактичні обставини виникають при провадженні як окремих дослідчих пізнавальних дій, так і тактичних операцій, без правильного аналізу яких важко розраховувати на ефективність відповідної пізнавальної дії або тактичної операції.

Таким чином, у структурі тактики доказування в дослідчому кримінальному процесі можна виділити загальну тактику дослідчого доказування, тактику операції і тактику окремої дослідчої пізнавальної дії.

Виходячи з того, що в дослідчому процесі відмічається повторюваність ситуацій, «можливо окреслити певний напрям дій слідчого (судді) в процесі отримання доказової інформації» на підставі типізації дослідчих ситуацій. «Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, але і вибирати такі тактичні прийоми, які є найбільш оптимальними» [11, с. 77]. Аналогічність ситуацій дозволяє говорити про можливість алгоритмізації дій особи, яка веде дослідчий кримінальний процес. Найбільше значення в структурі типологічно програмованої діяльності мають алгоритмічні рішення, «в основі яких лежать певні закономірності в узагальненні теоретичних правил і практичних рекомендацій, що складають точну схему рішення в певній ситуації» [12, с. 95].

Тактика доказування призначена для успішного вирішення завдань пізнання в дослідчому кримінальному процесі з урахуванням дослідчої ситуації незалежно від кримінально-правової і криміналістичної характеристики досліджуваного діяння. Між тим, суспільно-небезпечні діяння настільки специфічні за видами, ситуаціями, способами підготовки, скоєння і приховування, що потребують розробки спеціальної системи тактичних прийомів і методик доказування.

Специфіці доказування ознак злочину у слідчому процесі присвячено спеціальний розділ криміналістичної науки «Методика розслідування окремих видів злочинів», в який іноді включається і методика доказування в дослідчому кримінальному процесі. Так, О.Н. Васильєв вважає, що методика розслідування в числі інших містить також вказівки відносно того, «як розглядати первинні матеріали і приймати рішення про порушення кримінальної справи» [13, с. 6]. З даною точкою зору важко погодитись, оскільки діяльність з доказування в дослідчому кри-

мінальному процесі має самостійний характер. Його автономність обумовлена особливостями предмета доказування, а також специфікою тих засобів пізнання, які в ньому застосовуються. З урахуванням викладеного правомірно виділяти методику і тактику доказування в розглядуваному процесі у самостійний предмет наукового дослідження.

Наявність різноманітних специфічних пізнавальних дій свідчить про те, що особа, яка здійснює перевірку заяви (повідомлення) про злочин, має можливість маневрувати засобами пізнання. В той же час «при проведенні однотипних перевірок використовуються однотипні системи перевірочних дій» [14, с. 110]. Саме тому методика перевірки заяв і повідомлень багато в чому залежить від конкретного складу злочину, про який в них йдеться. Таким чином, рекомендації, що розробляються тактикою для типових дослідчих ситуацій незалежно від виду злочину, перетворюються з урахуванням особливостей ознак злочину певного виду в методику доказування в дослідчому кримінальному процесі.

У кримінально-процесуальній літературі робилися спроби описання методик доказування при здійсненні перевірки за конкретними видами злочинів. При цьому автори обмежувалися перерахуванням вироблених практикою найбільш доцільних прийомів перевірки повідомлень про суспільно-небезпечні діяння. Так, В.І.Ремньов, Л.О.Биков, М.В.Маслов описали прийоми перевірки первинних відомостей про розкрадання, хабарництво, знаходження трупів, зникнення людей [5, с. 22]. С.П.Щерба, Г.П.Хымычева, М.М.Донковцев, О.О.Чувильов виявили специфіку встановлення ознак розкрадань, які здійснюються службовими особами. О.П.Онучін запропонував увести до розділу криміналістики, який присвячено аналізу процесу розслідування окремих видів злочинів (розкрадань і хабарництва), спеціальний параграф, що відображає особливості порушення кримінальної справи за названими категоріями злочинів [15, с. 23].

Не дивлячись на явно виражену фрагментарність, незавершеність, наукову нерозробленість методики заяв і повідомлень про злочини, висловлені зазначеними авторами пропозиції раціональні, оскільки зосереджують увагу вчених, які займаються проблемами доказування в кримінальному процесі, на методиці здійснення пізнавальної діяльності в дослідчому кримінальному процесі.

Необхідність розробки методики доказування в дослідчому процесі викликана, окрім існуючої специфіки здійснення пізнавального процесу, також і особливостями предмету пізнання в цьому процесі. Тому завдання методики повинно полягати в тому, щоб виявити типові в особливому, і на цій основі створити комплекси відповідних рекомендацій щодо ефективного доказування ознак злочину в дослідчому кримінальному процесі.

Список літератури:

1. Столяров В.И. Диалектика как логика и методология науки. М., 1975.
2. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т.3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М., 1979.
3. Васильев А.Н., Яблоков Н.П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. М., 1984.
4. Зеленецкий В.С. Следственные ситуации в советском уголовном процессе//В сб. Следственная ситуация. М., 1985.
5. Ремнев В.И., Быков Л.А., Маслов Н.В. Законность возбуждения уголовного дела (Рассмотрение заявлений и сообщений о преступлениях). М., 1967.
6. Иванов Н.А. Особенности больших систем и специфика их познания/ Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. М., 1976.
7. Васильев А.Н. Следственная тактика. М., 1976.
8. Герасимов И.Ф. Проблемы обнаружения преступления// Проблемы уголовного процесса и криминалистики. Свердловск, 1973. Вып. 21.
9. Яблоков М.П. Криминалистическая методика расследования. М., 1985.
10. Криминалистика/ Под. ред. Яблокова М.П. М., 1995.
11. Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. Х., 1995.
12. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. К., 1973.
13. Васильев А.Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений// Соц. законность. 1975. № 4.
14. Шиканов В.И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. Иркутск, 1978.
15. Онучин А.П. Вопросы ситуативной методики и тактических операций при расследовании преступлений// Тактические операции и эффективность расследования. Свердловск, 1986.

Надійшла до редколегії 13.02.98

С. Л. Шаренко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ У СПРАВАХ НЕОСУДНИХ ОСІБ

Відповідно до ст. 417 Кримінально-процесуального кодексу України попереднє слідство у справах про застосування примусових за-